

Partikularna i univerzalna ženska iskustva – rodne uloge u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici iz Siska

Marija GEIGER

*Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
marija.geiger@pilar.hr*

Tamara PUHOVSKI

*Zagreb
tamara.puhovski@zg.t-com.hr*

Siniša ZRINŠČAK

*Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
sinisa.zrinscak@zg.t-com.hr*

Polazeći od činjenice da su žene u društvenom smislu heterogena kategorija, u radu se afirmira višeglasje kao pristup ženskim iskustvima. Prezentirani su i analizirani podatci istraživanja provedenog u udrugama bošnjačke nacionalne zajednice (Vijeće bošnjačke nacionalne manjine, Aktiv »Bošnjačka žena«) te Islamskoj zajednici u Sisku. Istraživanje se temelji na kvalitativnoj metodologiji, a u tekstu se prezentira materijal dobiven u fokusnim skupinama. Potvrđena je početna hipoteza o opstojnosti tradicionalnog poimanja rodni predodžbi, rodni uloga i njihovih izvedbi. Ispitanici legitimaciju rodni uloga temelje na spolu, kulturi i religiji. Tradicionalne rodne uloge reflektiraju se i u privatnoj sferi (podjela poslova u obitelji, roditeljstvo) i u javnoj sferi (manjinskoj zajednici, tržištu rada). Iako su granice rodni uloga poimane čvrstim i nepromjenjivim, zabilježena je težnja k fleksibilnijoj i egalitarnijoj podjeli uloga i poslova u obitelji među ispitanicama mlađe dobi. Unatoč specifičnosti iskustava, detektirana su i univerzalna iskustva koja Bošnjakinje/Muslimanke dijele s ostalim građankama (nezaposlenost, manje plaće, *mobbing*...), čime se ne samo naglašava dijalektički odnos univerzalni i partikularni ženski iskustava, nego se utire put daljnjim propitivanjima odnosa roda, etničnosti i religije.

Ključne riječi: rodne uloge, žensko iskustvo, manjinska zajednica, obitelj, socijalna skrb, Bošnjaci, islam

Uvod

Tijekom povijesti feminističke su teoretičarke i aktivistice naglašavale sličnosti među ženama i isticale razlike žena u odnosu na muškarce. No, ta

pretjerana zaokupljenost razlikama žena i muškaraca, ističe Fonow, može rezultirati nevidljivošću razlika među ženama (Fonow, 1998: 3). U nastojanju da transcendiraju ograničenja jednoglasnoga univerzalističkog pristupa ženskim iskustvima, novija propitivanja i istraživanja roda, prihvaćaju ideju da su žene u društvenom smislu heterogena kategorija. Naime, nastavlja Fonow, nemoguće je razumjeti ženske živote i iskustva bez razumijevanja načina na koji je rod oblikovan rasom, klasom, kulturom, etničnošću, seksualnom orijentacijom i posebnim potrebama, s obzirom na to da su životne šanse i iskustva obojenih žena, starijih žena, lezbijka, žena s posebnim potrebama »simultano oblikovana višestrukim strukturama nejednakosti« (Fonow, 1998: 3).

Ograničenja jednoglasja povezana su i s pitanjem uloge religije u oblikovanju posebnoga, najčešće etničkoga, identiteta te ženskih iskustava unutar tako oblikovanog identiteta, što je vezano i s općenitim pitanjem uloge religije u (post)modernom svijetu. O tome svjedoče brojne javne rasprave o položaju muslimanki u europskim zemljama, njihovu odnosu spram religije i tradicije te rasprave (ponegdje i zabrane) nošenja muslimanskih marama u školama i drugim javnim institucijama. Tragedija u New Yorku 11. rujna 2001. intenzivirala je te rasprave, no Grace Davie napominje kako kronologija događaja oko Rushdievih *Sotonskih stihova* ili kronologija zabrane nošenja muslimanskih marama u francuskim školama (Davie, 2005: 161–170) pokazuje da je riječ o dubljem neriješenom i kontroverznom odnosu snažne religijske identifikacije i europske modernosti/sekularnosti. I dok je ideja o sudbinskoj povezanosti modernizacije sa sekularizacijom doživjela brojne kritike (Zrinščak, 2008a), tu je kritiku iz pozicije ženskoga iskustva, odnosno povezivanja modernosti sa seksualnom slobodom, na maestralan način nedavno dovela u pitanje Judith Butler (2008a). Njezina osnovna teza, koja uostalom i teorijski podupire ovaj rad, jest da se liberalne slobode na Zapadu razumijevaju u smislu hegemonijske moderne kulture, a da to nekritičko razumijevanje seksualnih sloboda kao nužne osnove liberalnih sloboda stvara kulturnu osnovicu državnog sankcioniranja kulturne i religijske (manjinske, po pravilu »tradicionalne«) različitosti. Stoga je potreban alternativni vokabular jer je normativni diskurs koji proizlazi iz liberalizma i multikulturalizma neadekvatan da objasni novo oblikovanje subjekta i nove oblike društvenog i političkog antagonizma (Butler, 2008b).

U okviru općeg koncepta prevladavanja jednoglasja, u radu se prezentiraju i analiziraju podatci dobiveni istraživanjem provedenim u udrugama bošnjačke nacionalne zajednice (Gradsko vijeće bošnjačke nacionalne manjine, Aktiv »Bošnjačka žena«) te u Islamskoj zajednici u Sisku. Riječ je o istraživanju koje je realizirano u okviru europskog projekta *Welfare and*

Values: Transitions related to religion, minorities and gender (WaVE), sa svrhom identificiranja religijske, manjinske i rodne vrijednosti koje utječu na društvene promjene i društvenu koheziju u dvanaest europskih društava (više o projektu na: www.waveproject.org). Rodna je problematika bila jedna od proučavanih dimenzija u okviru koje su propitivane rodne predodžbe, rodni odnosi u privatnoj (obitelj) i javnoj (tržište rada, manjinska zajednica) sferi te univerzalna i partikularna ženska iskustva.

S obzirom na to da se istraživanje ne temelji na deklarativnoj vrijednosnoj razini, nego promatra realizaciju vrijednosti u praksi, u dvanaest europskih gradova srednje veličine, u razdoblju od srpnja 2006. do ožujka 2007., provedena su istraživanja temeljena na kvalitativnoj metodologiji.¹ Za naše istraživanje, kao i za ovaj rad, osobito su se vrijednim izvorom informacija pokazale fokusne skupine kojima nismo samo generirali nove podatke, nego i potaknuli otvaranje novih pitanja i novih problemskih područja. U tom se smislu potvrdilo da je fokusnim skupinama inherentno višeglasje, budući da one »... stimuliraju slobodno izražavanje ideja, ohrabrujući članove skupine da govore« (Madriz, prema Frisina, 2006).

Nakon tvrdnje da žene nisu društveno homogena kategorija, postavljaju se pitanje kako su rod, rodne uloge i njihove izvedbe poimane i realizirane u okviru bošnjačke i Islamske zajednice u Sisku? Kako se isprepleću rod i etničnost u iskustvima Bošnjakinja u sferi obitelji, tržišta rada, statusu i ulogama u manjinskoj zajednici? Zadaća nam je propitati sljedeće hipoteze:

1. S obzirom na to da su dosadašnja istraživanja pokazala opstojnost tradicionalnog poimanja rodni predodžbi, rodni uloga i njihovih realizacija, pretpostavljamo kontinuitet interiorizacije i podupiranja tradicionalnih predodžbi ženskosti i muškosti te tradicionalnih izvedbi rodni uloga u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici.

2. Tradicionalne rodne predodžbe i uloge reflektiraju se u sferi obitelji (podjela poslova, roditeljske uloge), ali se zrcale i u percepciji ženskih poslova na tržištu rada i uloge žena u manjinskoj zajednici.

¹ Istraživanje u Sisku je provedeno u dvjema fazama. Prva se faza sastojala od: 1) mapiranja religijskih i nacionalnih manjina te aktera socijalne skrbi u gradu Sisku, 2) intervjuiranja predstavnika nacionalnih i religijskih manjina; predstavnika triju katoličkih župa te predstavnika lokalnih aktera socijalne skrbi (državne institucije, udruge, vjerske karitativne organizacije). Druga se faza istraživanja temeljila na opservacijama, intervjuima i fokusnim skupinama u Evandeoskoj pentekostnoj crkvi, Islamskoj zajednici, Aktivu »Bošnjačka žena« i Vijeću bošnjačke nacionalne manjine (VBNM). Usto, analizirali smo različite materijale i dokumente – statističke podatke, lokalne projekte socijalne skrbi, osobne dokumente, internetske stranice, bošnjačke časopise, vjerski materijal, povijesne materijale te lokalne novine *Novi sisački tjednik* (siječanj 2006. – siječanj 2007.). Na pomoći pri izvođenju fokusnih skupina zahvaljujemo dr. sc. Nikši Dubreti te Ivani Dobrotić.

3. Unatoč specifičnosti i partikularnosti iskustava Bošnjakinja/Muslimanki uvjetovanih kulturom, religijom, manjinskom pozicijom u društvu, jasno su vidljiva i univerzalna iskustva koje žene, pripadnice manjinskih zajednica u većoj ili manjoj mjeri dijele s ostalim građankama RH u javnoj i privatnoj sferi.

Ovaj rad slušanjem i uključivanjem manjinskih ženskih (ali i muških) glasova, ne afirmira samo višeglasje, nego ističe i sličnosti i razlike među ženama te upućuje na dijalektički odnos univerzalnih i partikularnih ženskih iskustava. Pritom inauguriranjem kontekstualno utemeljenog pristupa, izbjegava univerzalizacije i donošenje općenitih zaključaka za bošnjačku/muslimansku populaciju u cjelini.

Teorijska propitivanja rodnih uloga

Dijalektika partikularnosti i univerzalnosti ženskih iskustava

Posljednjih su se desetljeća unutar feminističkog diskursa formirale struje koje se suprotstavljaju jednoglasju zapadnoga, bijelog feminizma koji govori uglavnom o iskustvima bijelih, visokoobrazovanih žena iz srednje klase. »Zbog pisanja, teoretiziranja i aktivizma različitih skupina žena – lezbijki, siromašnih, žena iz radničke klase, obojenih, i žena s posebnim potrebama – postale smo svjesnije raznolikosti ženskih iskustava. Također smo svjesnije potrebe za višestrukim oblicima feminizma koji bi nadahnjivali i uokvirivali naše razumijevanje ženskih pitanja i aktivizma kod kuće i šire« (Hartmann, 1998: 44-45). Suočene s etničkom i kulturnom pluralnošću, dio zapadnoeuropskih feministica i teoretičarki tvrdi da »ne postoji više unificirani ženski pokret koji govori za sve žene, feminizam je fragmentiran na različite mreže, dobrovoljne udruge i političke stranke...« (Siim, 2008). Postmoderni, multikulturni i globalni feminizam odbacuju ženski esencijalizam i tendenciju, prethodno spomenutih bijelih i privilegiranih žena, da govore u ime svih žena (Putnam Tong, 2001: 212). Dakle, niti na globalnoj razini, niti na razini pojedinog društva, ženska iskustva nisu jednaka. Njihova iskustva, status i pozicija ovise o rasi, klasi, seksualnim preferencijama, dobi, religiji, bračnom stanju, obrazovanju... U nastojanjima da se prevlada univerzalistički pristup ženskim iskustvima, osobito je zanimljiv multikulturni feminizam koji Putnam Tong definira kao »društveno-intelektualni pokret koji promovira vrijednost raznolikosti kao temeljnog načela i nastoji na tome da sve kulturne skupine trebaju biti tretirane s poštovanjem i jednakom« (Putnam Tong, 2001: 214). Univerzalistička tendencija feminističkih teorija utištava i zanemaruje glasove žena iz različitih društvenih skupina (Nicholson, 1999: 7). Općenito, svijest o raznolikosti ženskih iskustava i

različite rodne interpretacije, ne samo da šire područja interesa feminističke teorije i aktivizma, nego i obogaćuju teorijsko-istraživačke vidike sociologije roda.

Komu počinje druga smjena?

Kad govorimo o rodu, riječ je o kulturnim idealima i rodnim stereotipima o muškosti i ženskosti koji su društveno, kulturno i povijesno formirani, nametnuti i usvojeni (Šikić-Mićanović, 1997: 582). Dakle, rod upućuje na kulturna značenja koja su pripisana biološkim ili spolnim razlikama. Upravo je zato bitno istaknuti da biološki spol varira neznatno dok kulturna značenja roda variraju u velikoj mjeri. Rod je društveni konstrukt te kao takav fleksibilan i promjenjiv, stoga su definicije muškosti i ženskosti rezultati međusobna utjecaja različitih čimbenika (rasa, etničnost, dob, ekonomski status, seksualna orijentacija, obrazovanje, religijska pripadnost...) (Kimmel, 1993: vii–viii; Zrinščak i Geiger, 2008: 119). Različite skupine unutar neke kulture mogu kreirati različite rodne definicije (Kimmel, 1993: vii, viii). Općenito, distinkcija spol – rod upućuje na: 1) relativnost i promjenjivost rodnih uloga i očekivanja, 2) mogućnosti slabljenja i(li) nestajanja tradicionalnih rodnih uloga i očekivanja pripisivanih ženama i muškarcima, 3) inventiranja i kreiranja novih rodnih uloga (Mather Saul, 2003: 19).

Na temelju spomenutoga moguće je tvrditi da rod može biti izveden na tradicionalan način – u skladu s uvriježenim konceptima ženskosti i muškosti, odnosno na netradicionalan način – redefiniranjem i rekonstrukcijom, izmjenom rodnih normi, miješanjem i umnažanjem rodova i rodnih identiteta (prema Bertoša, 2001: 64), pri čemu nije nužno da se rodni identitet podudara s aktualnim biološkim spolom (Vander Zanden, 1990: 332). Tradicionalna (patrijarhalna) predodžba muškosti/muževnosti povezuje se s atributima kao što su agresija, inteligencija, snaga, efikasnost, asertivnost, aktivnost, racionalnost, dok se predodžbe ženskosti/ženstvenosti povezuju s atributima poput pasivnosti, neznanja, poslušnosti, kreposti i nesposobnosti (Galić, 2002: 229), intuitivnosti, emocionalnosti, altruizma, nježnosti, skrbi i brizi... Te su karakteristike povezane s rodnim ulogama, odnosno ponašanjima, stavovima, vrijednostima i vjerovanjima koja određena skupina, društvo, kultura smatraju prikladnim i poželjnim za žene i muškarce (Zrinščak i Geiger, 2008c: 119). Dakle, postoji niz mogućih varijacija na koji se tradicionalan i netradicionalan način ozbiljuju u praksi – oni nisu uvijek i svuda podudarni.

Obitelj je poligon na kojem se reflektiraju rodne asimetrije i simetrije, podržavaju i(li) modificiraju rodne uloge te socijalizacijski prenose rodne predodžbe – njihove tradicionalne i netradicionalne inačice. Ekspresivna se

ženska uloga u roditeljskom smislu odnosi na brigu, njegu i odgoj djece dok je muškarac u roditeljstvu tretiran kao hranitelj. Stoga se često pod dobrim ocem misli na dobrog hranitelja (dobar hranitelj = dobar otac) (Cohen, 1993: 2). I dok je majka osoba koja u skladu sa svojom tradicionalnom ekspresivnom ulogom daje ljubav, pruža njegu, brigu i suosjećanje, otac je u patrijarhalnom, tradicionalnom kodiranju roditeljskih uloga »ultimativni izvor moralnosti i discipline«, no zbog svoje fokusiranosti na posao, fizički, društveno i emocionalno odvojen od obitelji (Cohen, 1993: 2; Stier i Tienda, 1993: 25). Otac-hranitelj-gost i majka-domaćica tradicionalne su rodne uloge derivirane iz biologističkog i esencijalističkog poimanja roda kao fiksne i nepromjenjive kategorije koja svoju »prirodnost« i legitimnost izvodi i temelji na biološkim razlikama žena i muškaraca. Tako brojne zaposlene žene nisu oslobođene kućanskih aktivnosti pa nakon radnog vremena, u okruženju doma, započinju svoju drugu smjenu (Hochschild, 1997), dok Castells govori čak o četverostrukoj smjeni (Castells, prema Galić, 2002: 231).

Koje su sve moguće inačice raspodjele partnerskih uloga u obitelji?

U tom je kontekstu zanimljiv i inspirativan interpretacijski model rod-nih strategija Arlie Russell Hochschild u studiji *The Second Shift*. Hochschild pod rodnom strategijom, misli na plan djelovanja kroz koji osoba pokušava riješiti neposredne probleme s obzirom na vrijedeće kulturne postavke roda pri čemu razlikuje tri vrste rodne ideologije bračnih uloga: tradicionalnu (hranitelj – domaćica), tranzicijsku (mješovitu) i egalitarnu (simetričnu raspodjelu moći, oba partnera balansiraju između braka i karijere) (Hochschild, 1997: 15). Dugotrajnim opserviranjem i proučavanjem načina na koje dvohraniteljska obitelj odrađuje drugu smjenu dnevnog rada, Hochschild je identificirala nekoliko strategija koje zaposlene, udane žene primjenjuju u svojoj drugoj smjeni: 1) neizravno ili izravno pokušavaju postići to da suprug sudjeluje; 2) sve rade same; 3) smanjuju svoj udio u plaćenom radu; 4) troše manje vremena na kućanske poslove, brak, sebe i djecu; 5) pomažu im djeca ili plaćeni pomoćnici.

Interpretacije rod-nih uloga utječu i na kulturne predodžbe roditeljstva koje u svojoj tradicionalnoj varijanti roditeljstvo definira ponajprije kao majčinstvo i domenu ženskih interesa. Pluralizacija obiteljskih oblika i ne-tradicionalne izvedbe rod-nih uloga donose promjene u roditeljskim očekivanjima pa stoga sve više muškaraca počinje sudjelovati u odgoju i brizi o djeci (Dennehy i Mortimer, 1993: 89). Iako su istraživanja pokazala da izlazak žene na tržište rada nije ukinulo tradicionalne ženske poslove u kući, primijećeno je formiranje alternativna modela očinstva. Očinstvo počinje dobivati dimenziju njege, brige i emotivnosti (Willinger, 1993: 108).

Izrazi tradicionalnih rodnih uloga – socijalna skrb i identitet zajednice

U svom radu, između ostaloga, namjeravamo odgovoriti na pitanje ostaje li tradicionalna predodžba ženskosti i uz nju vezanih rodnih uloga unutar (bošnjačke/muslimanske) obitelji ili se ona reflektira na tržište radne snage i ostale sfere društvenog života. Postoje li muška i ženska zanimanja? Muški i ženski sektori?

Istraživanja i statistike pokazuju da je struktura profesija rodno segregirana – žene su u većem broju nego muškarci zaposlene u nižim administrativnim i uslužnim djelatnostima, kao konobarice, medicinske sestre, njegovateljice, odgajateljice, učiteljice... (Stockard i Johnson, 1992: 29). Slično je stanje u Hrvatskoj, jer su, prema podacima Državnog zavoda za statistiku, karakteristična zanimanja u kojima se žene najčešće zapošljavaju zanimanja čistačice i posluge, knjigovođe, medicinske sestre, krojačice, frizerke i kozmetičarke i sl. (Zrinščak, 2008b: 298). Također, razlike u zaposlenosti i nezaposlenosti jesu rodno diferencirane. Feminizacija domene socijalne skrbi i visok postotak zaposlenih žena u tom području korespondira s tradicionalnim stereotipima o ženama kao bićima koje su emocionalnije, nježnije, altruističnije od racionalnih, aktivnih i asertivnih muškaraca (Crespi, 2004).

Kakva je povezanost roda i etničnosti? Interpretacijsko uporište pronalazimo u analizi Yuval Davis koja naglašava da su žene i individualno i kolektivno postavljene kao simboličke nositeljice identiteta i časti kolektiviteta. Stoga upravo lik žene, najčešće majke u mnogim kulturama simbolizira duh kolektiviteta (npr. Majčica Rusija), a prema Yuval Davis, upravo je ovisnost ljudi o plodnosti »Majke Zemlje« u predmodernim društvima pridonijela povezivanju zajedničkog teritorija, zajedničkog identiteta i žena (Yuval Davis, 2004: 64). No, žene i na druge načine simboliziraju identitet jer su u kolektivnoj svijesti povezane s djecom te se stoga smatraju budućnošću kolektiva (Yuval Davis, 2004: 64). Ta uloga žena kao nositeljica identiteta kolektiva i njegove budućnosti (biološka i sociokulturna reprodukcija), nastavlja Yuval Davis, povezana je i sa shvaćanjem žena kao nositeljica časti zajednice. Tako žena svojim »doličnim« ponašanjem i odijevanjem utjelovljuje granicu samog kolektiviteta (Yuval Davis, 2004: 65). Svaka kultura i zajednica razvijaju specifične propise i kodekse koji određuju ideal muškosti i ženskosti, odnosno ono što se smatra »pravim muškarcem« i »pravom ženom«. Potaknuti tom nadahnjujućom i zanimljivom interpretacijom postavili smo pitanje koliko se tradicionalne ženske uloge, nekad rezervirane isključivo za privatnu sferu (kućanstvo, obitelj...), translataju u javnu sferu, odnosno, na uloge Bošnjakinja/Muslimanki u

bošnjačkoj zajednici, podržavanju njezina identiteta i vidljivosti u gradu Sisku.

Predodžbe i izvedbe roda u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici iz Siska

Naša se analiza temelji na materijalu dobivenom u fokusnim skupinama provedenim u Islamskoj zajednici, Vijeću bošnjačke nacionalne manjine i Aktivu »Bošnjačka žena«, te nastoji odgovoriti na nekoliko pitanja.

- Postoji li kontinuitet interiorizacije i podržavanja tradicionalnih predodžbi ženskosti i muškosti te tradicionalnih izvedbi rodnih uloga u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici?
- Reflektiraju li se tradicionalne predodžbe i uloge iz privatne sfere u javnu sferu (žene na tržištu rada i pozicija žena u manjinskoj zajednici)?
- Je li moguće utvrditi univerzalna iskustva koje žene – pripadnice manjinskih zajednica dijele s ostalim građankama neovisno o njihovoj etničnosti i(li) religijskoj pripadnosti?

U prikazu rezultata istraživanja koristimo se autentičnim iskazima. Propuštanje nekoliko riječi koje je sudionik/ca koristio/la tijekom fokusne skupine, a koje nisu ključne za razumijevanje iskaza (poštalice, pauze i sl.) u tekstu su označeni s trima točkama. Zbog zaštite anonimnosti ispitanika i ispitanica njihova su imena izmijenjena.

Bošnjačka i Islamska zajednica u Sisku – prošlost i sadašnjost

U Sisku živi 795 Bošnjaka i 1401 Musliman, odnosno 2196 osoba koje su se deklarirale kao Bošnjaci i Muslimani (Državni zavod za statistiku, 2001). Problem identiteta jedan je od ključnih problema bošnjačke nacionalne manjine na nacionalnoj i lokalnoj razini. Naime, sedamdesetih godina 20. stoljeća Bošnjaci su dobili mogućnost deklariranja kao Muslimani, što je bilo nesretno i nespretno rješenje jer se nacionalni identitet (označen kao *Muslimani*) poistovjetio s religijskim identitetom (označen kao *muslimani*). Za vrijeme popisa 1991. godine u Hrvatskoj više od 43 tisuće osoba izjasnilo se kao pripadnicima Muslimana. Nakon toga, u uporabu postupno ulazi ime Bošnjak, kao nova nacionalna oznaka za stanovnike Bosne i Hercegovine (pretežno) islamske vjeroispovijesti ili islamskoga kulturnog kruga. No, prilikom popisa stanovništva 2001. godine Bošnjaci su se mogli deklarirati u nacionalnom smislu ili kao Bošnjaci ili kao Muslimani. Veliki dio bošnjačke populacije deklarirao se kao Muslimani, a to je smanjilo broj pripadnika bošnjačke nacionalne manjine, te oni nisu u mogućnosti podržavati bošnjačku manjinu na lokalnim izborima niti ostvarivati ostala

prava kao nacionalna manjina u Hrvatskoj. Naše je istraživanje nedvojbeno pokazalo da je pitanje nacionalnog opredjeljenja, odnosno pitanje utvrđivanja točnog broja Bošnjaka te realizacije njihovih prava, ključno pitanje koje muči Bošnjake u Hrvatskoj.

Naseljavanje Bošnjaka u Sisak (te manjeg broja drugih građana islamske vjeroispovijesti s drugih područja bivše Jugoslavije) uglavnom je povezano s procesom intenzivne industrijalizacije i urbanizacije nakon Drugoga svjetskog rata. Stanje je, dakako, danas bitno promijenjeno. Unatoč vidljivom ekonomskom i općedruštvenom oporavku, tranzicija i rat ostavili su velike posljedice u Sisku i okolici, o čemu su svjedočili naši ispitanici. Sisak i Sisačko-moslavačka županija područja su s vrlo visokom nezaposlenošću, negativnim demografskim trendovima te brojnim ekološkim problemima. Dok je (registrirana) stopa nezaposlenosti u Gradu Zagrebu 2005. iznosila 9,85, ona je u Sisačko-moslavačkoj županiji iznosila 29,3%. Također, udio primatelja socijalne pomoći u Gradu Zagrebu iznosi 1,6%, a u Sisačko-moslavačkoj županiji 4,9% (Zajednički memorandum o socijalnom uključivanju, 2007: 65). Vitalni indeks (živorođeni na 100 umrlih) iznosio je u Hrvatskoj 82,3% 2006. godine, a u Sisačko-moslavačkoj županiji samo 59,7% (HZJZ, 2007). Zanimljivi su i pokazatelji o udjelu pojedinih uzorka smrti. Udio novotvorina u uzrocima smrti iznosio je u Hrvatskoj 286,20 (stopa na 100.000) 2006. godine, a u Sisačko-moslavačkoj županiji 313,40, dok je posebno veliki udio smrti uzrokovanih bolestima dišnog sustava: stopa od 99,7 u Sisačko-moslavačkoj županiji u odnosu na hrvatski prosjek od 56,20 (HZJZ, 2007). U Tablici 1 sažeti su neki ključni pokazatelji ekonomskoga i socijalnog blagostanja, a koji zorno prikazuju stanje u Sisku i okolici, a koje se umnogome reflektiralo u odgovorima naših ispitanika.²

Islamska je zajednica u Sisku stara četrdeset godina, a do devedesetih godina 20. stoljeća bila je jedina bošnjačka institucija u Sisku. Temeљem Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina 2003. je u Sisku formirano Vijeće bošnjačke nacionalne manjine kao političko predstavništvo Bošnjaka. U Sisku djeluje nekoliko bošnjačkih asocijacija – Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske za Sisačko-moslavačku županiju; Vijeća (županijsko, gradsko, općinsko te predstavnik za grad Petrinju). Osim toga, u Sisku djeluje nekoliko organizacija civilnog društva povezanih s bošnjačkom nacionalnom manjinom: Udruga Bošnjaka branitelja Domovinskog rata RH, Bošnjačko kulturno-umjetničko društvo »Nur« i Aktiv »Bošnjačka žena«.

² S obzirom na to da je veliki broj pokazatelja dostupan samo za županije, ovdje pokazujemo stanje u Sisačko-moslavačkoj županiji, neovisno o mogućim razlikama između grada i županije.

Tablica 1. Položaj Sisačko-moslavačke županije u Hrvatskoj prema različitim kriterijima ekonomskog i socijalnog blagostanja

Kriterij	Sisačko-moslavačka županija	Hrvatska	Vrijednost najbolje rangirane županije	Vrijednost najlošije rangirane županije
Prosječna razina deprivacije ³	2,0	1,7	1,1	2,4
% kućanstva koji s teškoćama zadovoljavaju svoje potrebe	46	31	19	48
% ispitanika koji se žale na zagađenost zraka	25	16	2	27
% ispitanika koji koriste Internet nekoliko puta tjedno ili češće	13,2	22,9	35,1	9,3
% muških ispitanika koji su svakodnevno uključeni u skrb i odgoj djece	74	70	90 ⁴	31
% muških ispitanika koji su svakodnevno uključeni u obavljanje kućanskih poslova	24	33	54	20
% ispitanika s lošim procijenjenim zdravljem	21	15	7	27
Indeks otuđenja ⁵	2,0	2,0	1,5	2,6

Izvor: Prilagođeno prema UNDP, 2007.

»Žena je tri ćoška u kući, a čovjek je samo gost«

... od samoga rođenja djece već počinjemo radit podjelu, u oblačenju, ako su djevojčica crveno, rozo, ne znam ni ja, a ako su dečkići, onda je plavo il' nešto. To smo već tu podijelili poslove. Tako kupujemo igračke djeci, ovo je bilo žensko, ovo je muško, znači već smo svjesno radili nekakve podjele između muškoga i ženskoga spola, znači već je u društvu postojalo nešto šta je muško i šta je žensko... (Sabaheta)

³ Prosječan broj pokazatelja koje si ispitanici ne mogu priuštiti na listi od 6 pokazatelja životnog standarda: održavati kuću/stan odgovarajuće toplim, platiti jednotjedni godišnji odmor izvan kuće, zamijeniti bilo koji istrošeni namještaj, kupiti novu umjesto rabljene odjeće, pozvati prijatelje ili obitelj na obrok/piće najmanje jednom mjesечно.

⁴ Kod ovog i sljedećeg kriterija najbolje rangiranom županijom smatramo onom gdje je veći udio uključenih ispitanika.

⁵ Indeks otuđenja u rasponu od 0 do 5 označuje zbroj slaganja sa sljedećim tvrdnjama: optimistično gledam u budućnost, kako bi napredovao u današnje vrijeme, čovjek je prisiljen raditi stvari koje nisu ispravne, osjećam se isključenim iz društva, za uspjeh je važnija sreća nego naporan rad, život je danas postao toliko kompliciran da se u njemu jedva snalazim. Viša vrijednost znači veći stupanj otuđenja.

Sabaheta je svojim promišljanjem rodni razlika upozorila na to da se rodne predodžbe (kao i rodni stereotipi) (svjesno) prenose već tijekom primarne socijalizacije, što upućuje na proširenost tradicionalno poimanih rodni uloga među ispitanicama i ispitanicima fokusnih skupina, što ne isključuje mogućnost njihove promjene. Općenito, pronašli smo nekoliko interpretacijskih verzija rodni odnosa, pri čemu su se dob i religija pokazali bitnim čimbenicima. U Aktivu »Bošnjačka žena« starije su ispitanice, iako svjesne opterećenosti žena, zagovarale tradicionalnu rodnu podjelu i subordinaciju žena muškarcima. Ispitanice srednje dobi (tridesetak godina) uglavnom su deklarativno promovirale fleksibilnije rodne odnose s naglašenom željom da će žene mlađih naraštaja i njihove kćeri ostvariti veću emancipaciju i rodnu jednakost unutar obitelji i u društvu nego što su je one same realizirale:

Većina žena mislim da rade više... Gdje god dođem, žene rade, muškarcima ne rade... Na ženi je familija, posao, kuća, sve... (Munira)

Sad su ove cure koje postaju žene malo pametnije pa neće čovjeka odmah naučiti »eto ja radim ovaj posao, ti ideš u firmu«. Nego će ga naučiti »oženili smo se, e sad, nema veze je l' ti radio u firmi, ja bila kod kuće«. Kako ćemo pomoć jedni drugima oko djece? Ja sam svog supruga naučila da ja sve radim jer on je radio, ja ne radim... greška... (Bahra)

Munira je opisala svakodnevna iskustva većine zaposlenih žena, terminologijom A. Hochschild, upozorila na rasprostranjenost tzv. tradicionalne rodne ideologije bračnih uloga:

... Mada smo radili obadvoje, znalo se, kad ja dođem kući da ću ja kuhat... Meni počinje druga smjena... Nakon trideset godina braka još uvijek se zna. (Munira)

No, Zineta, zaposlena ispitanica iz Aktiva »Bošnjačka žena«, vremenom je svog supruga naučila dijeljenju kućanskih poslova, pri čemu je očita i egalitarna varijanta rodne ideologije bračnih uloga:

Danas ga učim da sve podijelimo. Ako on kreči, kreči on, ak' ja čistim, čistimo, ako 'oće nekad skuhat', skuha on, al' brigu oko djece jednako k'o i ja. Nemamo ono striktno... Ima dana kad se njemu nešto ne da... hoće djetetu i oprat' guzu, okupat', skidati temperaturu, cijeli dan ak' ja radim. (Zineta)

Munira je usporedbom obiteljskih dužnosti u vlastitom braku i braku svoje kćeri pokazala međugeneracijsku razliku i promjene koje postupno olabavljaju nekad rigidne granice između rodni uloga:

... kod nas se znalo da ja idem djetetu brisati guzu, da joj skidam pelenu, mijenjam... Ali kod mladih... naše sada djece, moja kćer isto kaže. Ona je jedno vrijeme radila, muž kad dođe s posla se jednako brine oko djeteta jer je dijete i njegovo. (Munira)

Edib je svoju efektivnost u obavljanju kućanskih poslova usporedio s efektivnošću supruge:

Sve uz dobru volju, kad muškarac dobije... svoje zadatke i kad ih izvršava poslušno, opet veći dio poslova je na ženi... pored najbolje volje, opet žena više. Možemo mi htjet' da to bude 2:2 (op. misli dva ćoška kuće drži žena, a dva muškarac) ali, nažalost, nije. (Edib)

Utvrđeno je da interpretacije rodnih uloga utječu i na predodžbe roditeljstva. U svojoj tradicionalnoj varijanti muškarac je tretiran kao hranitelj, fizički i emocionalno odsutan iz obitelji zbog čega ima ulogu gosta. Rahim je sažeo tradicionalnu rodnu podjelu u obitelji, odnosno, tradicionalnu rodnu ideologiju bračnih uloga:

... mi kažemo, žena je tri ćoška u kući, a čovjek je samo gost, onaj četvrti. I žena je svaka majka il'će bit majka... (Rahim)

Brojna su istraživanja pokazala da se muškarci općenito, osobito muškarci pripadnici manjinske zajednice, zbog posla i fizičke odsutnosti »povlače« iz obitelji (Stier i Tienda, 1993: 25). Dakle, unatoč postojećim promjenama, prevladava iskustvo tradicionalne podjele poslova i, shodno tomu, veće odsutnosti muža/eva. O fizičkoj odvojenosti očinske figure u obiteljima manjinske populacije govorila je i Zineta.

Recimo mi doma, starije generacije. Uglavnom su naši očevi radili po inozemstvu. Recimo moj tata je radio 20 godina u Zagrebu u »Novogradnji«. Mama je bila u Bosni. Bila je vječito... uz nas djecu. I mama je bila domaćica... On dođe za vikend i on je za vikend s nama. Mi smo vječito uz njega, sjedamo mu u krilu i gledamo u njega, ne možemo ga se nagledat' jer on je dva dana s nama... (Zineta)

U Islamskoj je zajednici ovakvo iskustvo dobilo zanimljivu interpretativnu dimenziju. Naime, statičnost tradicionalne podjele poslova na neplaćene kućanske ženske i plaćene muške ispitanice iz Islamske zajednice su objašnjavale kulturom, naslijeđenim »mentalitetom Bošnjaka« koji se razlikuje čak i od izvorne islamske poruke, s obzirom na to da se, kako neke tvrde, i sam prorok Muhamed povremeno bavio ženskim poslovima:

... naš božji poslanik Muhamed... on je imao deset žena, ali dobro, to je bilo dozvoljeno tad po islamu, on je tad i sam znao prišiti i dugme, i ne znam ti ni ja, očistit' sebi cipele i sve to... Kod nas... »ja sam Bošnjo i ja to neću raditi«. Na primjer, to je obično tako kod naših muških to ima, zašto bi on mor'o nama skuhat, zaš' bi on mor'o šta oprati... To ja govorim iz svog iskustva. To obično kaže »ja sam Bošnjo« i to u islamu nije tako... (Kerima)

O nesrazmjeru autentične islamske poruke i obiteljske stvarnosti govorio je i Malik, ispitanik iz Islamske zajednice:

... malo muslimanskih obitelji živi po regulama islama, ono u stilu »ja sam žena muslimanka pa živim i radim i surađujem sa svojim mužem i razvijam obitelj po onom šta piše u knjizi Prava žena u islamu«. Svi mi to malo i muškarci i žene to formuliraju malo na svoj način, bilo bi to zaista drugačije... (Malik)

Patrijarhalna kultura i tradicionalna rodna očekivanja traže da se žena ponajprije određuje i ostvaruje kao majka i supruga. Muški su ispitanici napose zagovarali tradicionalnu rodnu ideologiju bračnih uloga, odnosno tradicionalni komplementarni rodni model, pri čemu su isticali ženske kvalitete, osobito njihov majčinski status te njihovu učinkovitost u sferi doma, brige i odgoja:

... muškarac i žena nisu skroz isti. ... žena sigurno ljepše odgaja moje dijete, nego što ja to činim. Ona se zna više približiti. Znači, žene imaju to nešto... recimo više su sklone odgajanju djece. Ne kažem sad da ih treba zatvorit' u kući i odgajat' djecu, nego imaju veće sklonosti prema tome. (Adnan)

... ja dajem više prava ženi kod kuće (op. završava mu rečenicu Malik: »da ona više radi...«)... ako muškarac zakaže, on padne odma', a ako žena drži tri čoška, ipak kuća ostaje i dalje duže vremena... (Omer)

Uloge u javnoj sferi – »žena je brižna... nježnija je, pruža pomoć«

Moguće je utvrditi tri različite kategorije legitimacije rodni uloga – biološku, kulturnu i religijsku. Biološka interpretacija i legitimacija rodni uloga temelji se na biološkom reproduktivnom potencijalu žena i fizičkoj snazi muškarca, kulturna se temelji na isticanju specifičnoga etničkog, »bošnjačkog« (muškog) »mentaliteta« te religijska koja se upotrebljava da bi se objasnila uloga žena u islamu, katkad u oprjeci spram ili u usporedbi sa »zapadnim modelom« ravnopravnosti spolova. Ispitanici/ce su uglavnom u objašnjavanju svojih stavova upotrebljavali/e elemente svih triju legitimacijskih varijanti.

U Islamskoj zajednici su dvije mlade, visokoobrazovane ispitanice kritički odbacile zapadni model ravnopravnosti spolova, koji se prema njima temelji na izjednačivanju muškaraca i žena te zagovarale rodni model koji je u privatnoj sferi temeljen na islamskom religijskom zakonu Šerijatu (što uključuje striktnu rodnu podjelu poslova, žena-majka-domaćica i muškarac-hranitelj, brak temeljen na Šerijatu) dok u javnoj sferi zahtijevaju rodnu emancipaciju (pravo na obrazovanje i pravo na rad), što prema njima proizlazi upravo iz islama:

Za mene općenito klasična ravnopravnost spolova koja se trenutno traži na zapadu nije potrebna. Za mene kao vjernicu, muslimanku, ja se

u potpunosti slažem s islamskim zakonom, šerijatom, sa ulogom koju daje muškarcu i koju daje ženi... Znači u klasičnom smislu muškarac je glava obitelji... Meni to kao ženi muslimanki odgovara... Taj šerijat, taj zakon meni odgovara. Znači ja ne tražim da budemo ravnopravni jer ne možemo biti ravnopravni. On ne može rađati djecu, ja mogu. Ja ne mogu 100 kila cigli dizati... U tom smislu meni ne treba ta ravnopravnost spolova... Meni ne treba da budem emancipirana žena, jer ja to već jesam, po islamu imam svoja prava... (Refija)

Obično se kaže: u islamu je žena zatvorena u kuću, što nije točno. Ako se školujem, imam pravo da radim... Ali ipak smatram da muško treba biti stabilnost u kući... Zato što je on taj koji održava i to neko socijalno blagostanje u kući... Mene je Bog stvorio kao majku koja će odgajati svoju djecu, koja će biti stup... Kod nas u islamu se kaže od četiri stupa kuće tri pripadaju ženi... Samim tim mi trebamo više bit' okrenuti obitelji, uzdizati djecu i odgajati ih na pravi put, a muškarac je taj koji treba više da se okrene vanjskom svijetu, da meni i mojoj djeci priskrbi... (Kerima)

Te se interpretacije temelje na komplementarnom modelu prema kojemu žene i muškarci nisu jednaki nego različiti, stoga i imaju različite dužnosti i prava. Svjesne da je rodna tematika i pozicija žene u islamu jedna od najčešće eksploatiranih tema kad je riječ o islamu i muslimanima na zapadu, ispitanice su posebno isticale emancipaciju koju islam pruža ženama.

Žena ima tolika prava gdje nije prava ni u jednoj... zajednici. Pa recimo, pravo da žena dobije prilikom udaje, znači da se dogovori... prilikom sklapanja braka, ja mogu reći neku određenu svotu novca u slučaju razvoda braka, da meni moj muž isplati... Kao neki predbračni ugovor... Naravno, samim tim kad me oženi, on je dužan da me oblači, da me hrani, čak da me školuje. Sve što je u mogućnosti... treba da mi priskrbi. Ja trebam biti zadovoljna. Naravno, moja dužnost je da ja njega dočekujem u kući... al' naravno, sad je vrijeme da žene moramo raditi. (Kerima)

Inače u Kuranu je da je žena jako priznata u familiji, u društvu, da žena mora ić' u školu, napredovat' u naučnom smislu. Kuran sve to podržava, sve. I šminku... Al' u Kuranu točno stoji da se žena mora naučno uzdizati, držati do svoje higijene, držati jer žena je žena jako priznata u Kuranu. Jako puno. (Munira)

Sudjelovanje žena na tržištu rada ključni je čimbenik koji utječe na odnose i organizaciju obitelji. Pravo na zaposlenje nije samo značilo izlazak žena iz okruženja izolirana doma u sferu javnosti. Petrificirane patrijarhalne vrijednosti i asimetrični bračni odnosi bili su prepreka naraštajima žena u stjecanju ekonomske emancipacije:

... *Evo, na primjer, uzmimo u obzir moju mamu. Otac je nije maltretir'o, stvarno su imali super brak, mislim, možda je bilo nekih razmirica, ali mi djeca nismo primijetili, ali on joj nije dao raditi. Ona je u kući, pospremi, dočeka jednu iz škole, isprati, njega s posla, ovo, ono... (Bahra)*

Meni moj suprug kaže da je meni lakše s djecom, on će zaradit' za nas pa šta da radim... Pa, ne slažem se s tim, dabome, nego on kaže... (Bahra)

Muslimani su takvi – sve će ti dati, samo ne radit'. (Sidika)

Meni moj čovjek nikad nije dao da radim. Svo sam djece othranila, kuću sam imala, da je bila među prvima... Čovjek koji je čovjek i zna za ženu, mora da je uzdržava. Mora da uzdržava... Po tradiciji. (Izeta)⁶

Ja isto, kad sam se udala, sam radila. I onda u Zagrebu sam radila, putovala sam. Kad sam se udala, muž je rekao...: »Bolje da ti ipak budeš kod kuće, da čuvaš djecu«. (op. komentar jedne ispitanice »Tipični Bosanac!«)... »ja mogu za nas obadvoje zaraditi«. E sad, kad je malo teže, kad je plaća mala, sad se to sve bi bilo lijepo da ja radim. Al' pošto sam ja sad bolesna sad me niko i neće, godine su prošle... (Dina)

Ispitanice su s odobravanjem prihvatile mogućnost rada izvan izoliranog svijeta kućanstva, jer ih povezuje s drugim ženama i muškarcima, ali i omogućuje samoispunjenje, samopouzdanje i zadovoljstvo koje kao kućanice ne mogu ostvariti:

Ja mislim da je nama u stvari jako lijepo živjet'. Mislim da sve mi žene danas, bez obzira koje radimo, da smo puno sretnije i zadovoljnije. I sada ja, ako sam na godišnjem dva tjedna, odmorim se, lijepo mi je, al'... već treći tjedan štekam. Razumijete me, željna sam posla, sredit se, uredit se, dotjerat se. I otići među ljude. (Nusreta)

... kod moje mame i kod tih starijih žena je muž bio pojam... ako je on bio zadovoljan, ak' je on bio sretan, onda je i ona bila sretna i onda je i djeci bilo dobro. A mi nismo danas s tim statusom zadovoljne... Mislim da mi osobno nismo zadovoljne tim statusom da njegovo zadovoljstvo znači moje zadovoljstvo. Jer.. mi nalazimo svoje osobno zadovoljstvo u poslu u onoj mojoj plaći koja dolazi, u onoj svakodnevnoj obavezi da se dotjeram, obučem i idem tamo na posao... Mislimo da sebe na taj način dokazujemo. (Munira)

Tradicionalni obiteljski model s jednim muškim hraniteljem i majkom-domaćicom nije anakronizam u Sisku. No, žilavost tradicionalnih podjela uloga nije posljedica samo kulture/religije i patrijarhalnih stavova, nego je i posljedica devastirane lokalne ekonomije zbog čega zapošlja-

⁶ Na pitanje koliko se danas Bošnjakinje drže tog načela, Izeta je odgovorila »malo, malo«.

vanje postaje: 1) poligon za nejednakosti unutar većinskog stanovništva (politička podobnost i veze pri zapošljavanju); 2) izvor nejednakosti u odnosima između manjina i većine (prednost većinskog stanovništva pri zapošljavanju); 3) povezano s rodnim pitanjem (veći postotak nezaposlenih žena). Teško ekonomsko stanje podržava asimetrične odnose među supružnicima (mušku superiornu ekonomsku poziciju i žensku inferiornu poziciju). Žene – pripadnice manjinskih zajednica (konkretno bošnjačke nacionalne manjine) – u okolnostima socijalne nesigurnosti postaju još ranjivije.⁷

Nezaposlenost i socijalna nesigurnost potaknuli su kreiranje i primjenu »inventivnih strategija«, poput povremenoga ilegalnog rada u trećim zemljama. Halida je opisala vlastito složeno i nedefinirano socijalno stanje i povremena rješenja koja iznalazi u ilegalnoj zoni:

Ja sam bila isto na biro, k'o što sam rekla. I prije 3 godine ukazala mi se prilika da idem u Italiju radit' na crno, mjesec dana. I otišla sam tamo, bila sam mjesec i po' dana. Kad sam se vratila, nemam prava više bit' na birou. Nisam se u ono vrijeme bila javila... više nije bitan taj biro. Kužiš, ako ću si naći pos'o, naći ću si ga ovako... kod brata u Italiju. Ja stanujem kod brata. Na crno. Dijete ostavim kod mame u Bosni. Odem, odradim, krijem se od policije. Kako to već ide. Moraš. Jednostavno moraš. Išla sam ovdje pošumljavat'. Cijeli dan radiš za 120 kuna. Nije meni teško, radit' ću ja. Odeš u jabuke. Ako nabereš jabuka toliko, 50 lipa ti je kila, pa ti beri. Ako nisi sposoban ne's zaradit' ni 70 kuna. (Halida)

Nezaposlene su žene višestruko deprivirane u javnoj sferi (nedostatno obrazovanje, nezaposlenost) i u privatnoj sferi (financijska ovisnost o suprugu, tradicionalna rodna uloga i subordinirana pozicija u odnosu na hranitelja obitelji, podržavanje rodnih asimetrija). Vizija obrazovanih islamskih žena (izričita podjela posla u privatnoj i rodna emancipacija u javnoj sferi) očito se teško ostvaruje. No, i rodna emancipacija u javnoj sferi povezana je s rodnim predodžbama muškosti i ženskosti. Iz te vizure esencijalističkog poimanja rodnog identiteta kao fiksnog entiteta utemeljenog na biologiji, žena je zbog svojih »prirodnih« karakteristika – altruizma, emotivnosti, nježnosti i brižnosti, predodređena za bavljenje poslovima koji pripadaju domeni socijalne skrbi, brige za djecu, starije osobe, bolesne... Dakle, žena je ključni akter u sferi socijalne skrbi:

⁷ U Hrvatskoj nema službenih podataka o nezaposlenim ženama s manjinskim nacionalnim ili religijskim *backgroundom* pa je teško tvrditi koliko su manjinski pripadnici (osobito žene) više pogođeni nezaposlenošću, iako je realno očekivati da jesu. To je tvrdio i dio naših ispitanika/ca, iako su neki/e od njih mislili/e da nezaposlenost jednako pogađa i većinu i manjinu.

Smatram da je ženi u genima, ovoga da sluša, da čuje ono što joj govori onaj čovjek kome je potrebna pomoć... ona naučila je da sluša. Žena je brižna i ženi je po samoj toj njenoj strukturi, nježnija je, pruža pomoć. Dok muškarac ne bi im'o živaca više i strpljenja za ono što će poslušati... većina muškaraca (op. većini muškaraca je) strašno obrisati guzu djetetu, oprati ga. To je njima fuj, bljak, dok je nama to normalno... Ljudi ako su nasilni, žene će nać nekog načina da priđe čovjeku koji boluje na živce pa će s njim nekako izokola, dok muškarci nemaju živaca... Oni će se potruditi jedanput, dvaput, ali treći put on plane. Znači žena je smirenija, žena pomaže i njoj je u genima da je ona, da je proradi, mi kažemo majčinstvo, pa se ti prema toj starijoj osobi, prema djetetu, pacijentu ponašaš s te strane. (Sidika)

... žene su suosjećajnije, to su manje fizički naporni poslovi, lakše se vezati uz problem nego mi muški. (Faruk)

Tek je jedna ispitanica zastupala egalitarniju interpretaciju rodni uloga na tržištu rada koja se temelji na poimanju rodni identiteta kao društvenih konstrukata, a ne statičnih i nepromjenjivih, biologijom determiniranih zadanosti:

... Meni je drago da ima napretka, da žene voze tramvaj, da rade te muške poslove jer ima puno žena se opredijelilo za, šta bi se reklo, ženske poslove (zdravstvo, socijalna skrb, učiteljice, nastavnice), je l' kao to je nježnije pa to pripada njima. Možda se negdje pokaže da nisu možda dobre, da su dobre i u nekoj tehničkoj struci, šta se tiče toga. Ovaj, tako da smatram, ja da velim, u Hrvatskoj ima pomaka u tome... (Zakira)

Tradicionalna predodžba ženskosti povezana je s identitetom zajednice. Tijekom opservacija i razgovora, žene iz Aktiva »Bošnjačka žena« definirale su uloge Bošnjakinje u obitelji i zajednici – »'preodgoj' muža, odgoj djece, stup obitelji i zajednice«. Analiza funkcija Aktiva »Bošnjačka žena« pokazuje kako su zacrtani ciljevi i zadatci derivirani iz tradicionalne predodžbe ženskosti i rodni uloga žene, što ne isključuje afirmiranje tema koje se izravno dotiču žena općenito:⁸

- Predstavljanje i očuvanje tradicionalne bošnjačke kulture, običaja, kuhinje, nošnji, vezova, odnosno predstavljanje i očuvanje nacionalnog identiteta;
- Suradnja i koordinacija s drugim asocijacijama bošnjačke nacionalne manjine i s drugim, napose ženskim udrugama Grada i Županije (Adela);
- Organizacija humanitarnih akcija;

⁸ Za detaljnije informacije moguće je konzultirati mrežnu stranicu: www.bosnjaci-smz.hr/boszena-aktiv.php.

- Organizacija pomoći starijim osobama (sporadične i neorganizirane akcije);
- Organizacija tribina na teme vezane za interes žena – žena u islamu, nasilje nad ženama, samopregled dojki;
- Organizacija izložaba bošnjačkih ručnih radova, tradicionalnih jela, starih eksponata;
- Putovanja;
- Organizacija proslava za žene (na primjer, organiziranje proslave za Dan žena na kojoj sudjeluju građanke Siska).

Tijekom fokusnih skupina i opservacija isticana je uloga žene kao čuvarice bošnjačkog identiteta, tradicije i kulture. Ispitanice iz Aktiva »Bošnjačka žena« isticale su kako je upravo ženi dodijeljena uloga nježnog borca protiv asimilacije koja je glavni problem bošnjačke zajednice.

Dijalektika univerzalnog i partikularnog – s kojim se problemima suočavaju žene?

Angažman u Aktivu »Bošnjačka žena«, osim promicanja nacionalnog identiteta sadržava i još jednu dimenziju – povezuje Bošnjakinje sa ženama izvan njihove manjinske zajednice (suradnja sa ženskim udrugama, tribine vezane uz interese žena, organizacija proslave Dana žena)... Usprkos posebnosti svoje kulture i statusa, Bošnjakinje su svjesne problema s kojima su suočene žene (bez obzira na njihov etnički i/ili religijski *background*) u Hrvatskoj. Na temelju dobivenih materijala moguće je napraviti katalog recentnih problema s kojima se danas suočavaju žene u Hrvatskoj. Pritom treba napomenuti da su o raspravama o aktualnim ženskim problemima u dvjema fokusnim skupinama sudjelovali i muškarci:

1. prednost muškaraca pri zapošljavanju

... mislim da više muškarci se zapošljavaju, da imaju više šanse. Dok su žene više kod kuće, nose brigu o djeci. Ne dozvoljavaju im ako možda čak i neki muževi kažu da je ženi bolje kod kuće, da hrani djecu iako bi ona možda i htjela da radi ali muž je u tom sprječava. (Dina)

2. mobbing

... sigurno ima više i mobbinga nad ženama u Hrvatskoj, u firmama, školama. (Nusreta)

3. manje plaće u odnosu na muškarce

... žena se na poslu treba puno više truditi nego muškarac. Za isti posao većina firmi muškarcu bolje plaća. (Sidika)

Ja i kolega radimo isti posao. Njegova plaća je 4500 kn, a moja ne može biti ni 2500. (Zineta)

... *Koliko primjećujem žene se bune za posao, da za isti posao budu jednako plaćene. Mislim da je to veći problem...* (Faruk)

4. problemi usklađivanja karijere i obitelji

Ženama je općenito teže. Ja smatram bez obzira na religiju, ženama je teže jer one danas žele biti i na poslu dobre i biti dobre majke, i dobre kućanice i dobre svome suprugu. A to negdje puca po šavovima prije ili poslije. Zависи o ženi i njenoj snazi... Negdje ona mora popustiti, ili na poslu ili biti lošija majka... Ako nema dobru podlogu, a podloga je dobar suprug... To je ono što sam rekla 2:2 čoška, ne 1:3... (Tahira)

5. nasilje nad ženama.

Posebna je pozornost tijekom rada u fokusnim skupinama posvećena pitanju nasilja.⁹ Kroz razgovore i fokusne skupine s Bošnjakinjama, ali i propitivanjem vidljivosti rodne problematike u gradu Sisku, upravo je nasilje nad ženama i organiziranje institucionalne zaštite žena od svih oblika nasilja jedno od najvidljivijih rodniha pitanja. Od siječnja do kolovoza 2006. zabilježeno je 790 slučajeva nasilja nad ženama, uglavnom nasilja u obitelji. Najistaknutiji akteri u zaštiti žena na lokalnoj sceni jesu Centar za žene »Adela« i Agencija lokalne demokracije (ALD).¹⁰ O povećanoj vidljivosti nasilja nad ženama govore su i žene iz Aktiva »Bošnjačka žena« te žene i muškarci iz VBNM-a, no iz njihovih stavova daje se iščitati predodžba žene kao žrtve koja stoički podnosi nasilje i skriva ga u privatnoj sferi:

Sve je više i više nasilja nad ženama. Jako puno žena pati, ali neće da priznaju. Ne, učahurene su, čute... Neće priznati. Priznat će kad bude kraj... Imam osjećaj da žene jako jako puno mogu podnijeti, psihičke boli više nego one fizičke. I učahurene i ne žele nikoga, ja mislim, opterećivati s tim svojim problemima. (Munira)

Ja mislim da još uvijek u našim tim obiteljima taj neki patrijarhalni odnos. Da žene su naučile durati, čutati i da se ti neki problemi ne iznose izvan četiri zida. I da to je i dan-danas tako ostalo, čak i kod mladih žena... (Munira)

No, problem nasilja u obitelji je, unatoč vidljivosti u lokalnim medijima i aktivnostima spomenutih udruga, ostao potpuno nevidljivim za sudionike i sudionice fokusnih skupina u Islamskoj zajednici. Oni/e su izrazili/e

⁹ Problemi obiteljskog nasilja i zlostavljanja djece posljednjih su godina u središtu zanimanja javnosti na nacionalnoj i na lokalnoj razini. Za feminističke autorice, obiteljsko je nasilje nad ženama i djecom »ultimativna ekspresija muške moći unutar obitelji« (Stockard and Johnson, 1992: 57).

¹⁰ Tijekom 2002, 2004, 2006. godine Agencija lokalne demokracije (ALD) iz Siska provela je istraživanje o obiteljskom nasilju u Sisačko-moslavačkoj županiji. Rezultati pokazuju da je 31% ispitanika/ca iskusilo obiteljsko nasilje, ali 76% njih nije potražilo pomoć. Tijekom 2006. ALD je zaprimio 232 poziva žrtava nasilja.

veliko čuđenje kad je postavljeno pitanje o nasilju nad ženama u Sisku i činjenici da je taj fenomen prisutan u gradu. To su protumačili/e nezainteresiranošću za tu problematiku i nepostojanjem problema zlostavljanja u obiteljima vjernika.¹¹ To upućuje i na mogućnost partikularne interpretacije univerzalnog iskustva. Uglavnom, prema ispitanicama i ispitanicima, rješenje je problema nasilja u nadležnosti državnih institucija i udruga. Unatoč uvriježenomu patrijarhalnom shvaćanju, prema kojem žene trebaju trpjeti i tolerirati muško nasilje i o njemu ne govoriti izvan obiteljskog kruga, ispitanice iz Aktiva »Bošnjačka žena« savjetuju da o tom problemu treba javno govoriti, a probleme rješavati s profesionalcima – udrugama, policijom, državnim institucijama i sl.

Zaključak

Kulture, religije i njihove interakcije iznimno su složene. Običaji i motivacije variraju ne samo između različitih kultura, nego i unutar određene kulture, ali i od žene do žene (Mather Saul, 2003: 268). Tu je konstataciju Jeniffer Mather Saul potvrdilo i istraživanje u Sisku. Ni bošnjačka ni Islamska zajednica u Sisku nisu homogene, no na temelju dobivenoga materijala moguće je identificirati njihove temeljne rodne predodžbe i očekivanja.

U legitimaciji rodnih uloga ispitanici i ispitanice koriste se trima različitim kategorijama legitimacije rodnih uloga koje se temelje na: biološkim karakteristikama muškaraca i žena, odnosno na spolu; kulturnoj koja se odnosi na specifične tradicionalističke i patrijarhalne stavove što ih dijele pripadnici/e ispitivane manjinske zajednice; te religijskoj koja svoje utemeljenje pronalazi u islamskom Šerijatu. Upravo ta posljednja legitimacijska kategorija, koja se razlikuje od zapadnog modela rodne jednakosti i ravnopravnosti, iznimno je teorijski i empirijski plodno područje za daljnja propitivanja u kontekstu, ne samo sociologije roda i sociologije religije, nego i feminizma. Naime, riječ je o očitoj kritici zapadnog modela ravnopravnosti, pri čemu se ne isključuje ravnopravnost žena u javnoj sferi, obrazovanje, pravo na rad i karijeru.

U radu je potvrđena hipoteza o opstojnosti tradicionalnog poimanja rodnih predodžbi, rodnih uloga i njihovih realizacija. Utvrđen je kontinuitet interiorizacije i podržavanja tradicionalnih predodžbi ženskosti i muškosti te njihovih tradicionalnih izvedbi.

¹¹ Refija, jedna od ispitanica koja je zastupala to stajalište, kasnije je ublažila svoje stavove i rekla: *Ja ne kažem da se to mene ne tiče, mene se to jako tiče, ali hoću reći da ja trenutno nemam nikakvu informaciju o tome jer nisam u toj problematici. Nemam ljude oko sebe koji su u toj problematici. Također sam protiv tog zlostavljanja i kad bi trebala bilo kakva, ne znam, pomoć njima, ja bi im pomogla u nekoj organizaciji. Nije problem.*

Ispitanici/e izričito ocrtavaju rodne uloge determinirane tradicionalnim vrijednostima i stereotipima u kojima je žena fokusirana na privatnu sferu gdje obavlja uloge majke, supruge i domaćice. Razloge za obavljanje tih uloga ispitanice često objašnjavaju svojim očekivanjima, ali i očekivanjima partnera i šire okoline. Muške rodne uloge spominju se rjeđe, pri čemu se muškarac ponajprije određuje kao skrbnik zadužen za financijski opstanak obitelji te onaj kojem se udovoljava i za čiju udobnost se brine. Granice rodnih uloga su vrlo čvrste, ali postaju fleksibilnije s obzirom na dob ispitanika/ca – stariji ispitanici/e zastupaju tradicionalnija shvaćanja dok se u mlađim naraštajima pojavljuju primjeri fleksibilnije i egalitarnije raspodjele poslova u domaćinstvu te u brizi oko djece. U ovom je kontekstu relevantna činjenica o opstojnosti tradicionalne podjele kućanskih poslova u cijeloj Europi, neovisno o religijskim i kulturnim razlikama. Istraživanja nedvojbeno govore da zapošljavanje žena nije rezultiralo podjelom kućanskih poslova, ali ni profesionalnih poslova između muškaraca i žena. Usklađivanje profesionalnih i obiteljskih/kućanskih obveza je, zapravo, samo ženina odgovornost, tvrdi M. Daly (2005: 389), a tretiranje muškaraca i žena samo kao radnika ignorira nedvojbenu činjenicu postojeće rodne podjele poslova (Lewis, 2002: 340). Dakako, kako se hrvatska obiteljska struktura, unatoč vidljivim promjenama, sporije mijenja u odnosu na zapadnoeuropske zemlje te zbog niza razloga (ekonomskih, kulturnih, religijskih) zadržava tradicionalna obilježja (Zrinščak, 2008b), ta će činjenica za Hrvatsku biti još relevantnija.

Tradicionalne rodne predodžbe i uloge reflektiraju se i u percepciji ženskih poslova na tržištu rada i ulogu žena u manjinskoj zajednici. Zbog rodno stereotipnog portretiranja žene i altruističnoga, brižnog i njegujućeg bića te majčinstva, žene su prema ispitanicima/ama predodređene za poslove u sferi socijalne skrbi. Primjerima nižih plaća za žene, nedostupnosti viših pozicija, *mobbinga* ali i težeg zapošljavanja skicirani su neki od glavnih problema s kojima se žene suočavaju. Zbog specifične lokalne gospodarske situacije položaj žena, pripadnica manjinskih skupina, još je teži čime se izlazak iz privatne u javnu sferu, čak i kad je religijski legitimiran, prolongira. U svojoj su zajednici žene percipirane i same sebe percipiraju kao čuvarice nacionalne kulture i identiteta.

Unatoč specifičnosti i partikularnosti iskustava Bošnjakinja/Muslimanki uvjetovanih kulturom, religijom, manjinskom pozicijom u društvu, otkrili smo univerzalna iskustva koja žene – pripadnice manjinskih zajednica dijele s ostalim građankama (usklađivanje posla i obitelji, nasilje nad ženama...), odnosno različitost načina na koji se univerzalna i partikularna iskustva prepleću. Dijalektika univerzalnog i partikularnoga ženskog iskustva novi je

izazov te prilika za početak novih dijaloga koje će ponajprije karakterizirati poštovanje raznolikosti i kompleksnosti kultura (Parekh, 2006).

LITERATURA

- Bertoša, Mislava (2001). »Jezične promjene i feministička kritika jezika«, *Revija za sociologiju*, 32 (1-2): 63–75.
- Butler, Judith (2008a). »Sexual politics, torture, and secular time«, *The British Journal of Sociology*, 59 (1): 1–23.
- Butler, Judith (2008b). »A response to Ali, Beckford, Bhatt, Modood and Woodhead«, *The British Journal of Sociology*, 59 (2): 255–260.
- Cohen, Theodore F. (1993). »What do fathers provide? Reconsidering the economic and nurturant dimensions of men as parents«, u: Jane C. Hood (ur.). *Men, work and family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, str. 1–22.
- Crespi, Isabella (2004). »Socialization and gender roles within the family: a study on adolescents and their parents in Great Britain«, [http://www.mariecurie.org/annals/Volume 3/crespi.pdf](http://www.mariecurie.org/annals/Volume%203/crespi.pdf) (4. 1. 2009.).
- Daly, Mary (2005). »Changing family life in Europe: significance for state and society«, *European Societies*, 7 (3): 379–398.
- Davie, Grace (2005). *Religija u suvremenoj Europi: mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Dennehy, Katherine i Mortimer, Jeylan T. (1993). »Work and family orientations of contemporary adolescent boys and girls«, u: Jane C. Hood (ur.). *Men, work and family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, str. 87–107.
- Državni zavod za statistiku (2001). *Popis stanovništva 2001*. <http://www.dzs.hr> (15. 2. 2009.).
- Fonow, Mary Margaret (1998). »Difference and inequality«, u: Mary Margaret Fonow (ur.). *Reading women's lives: an introduction to women's studies*. Needham Heights: Simon & Schuster Custom Publishing, str. 1–5.
- Frisina, Annalisa (2006). »Back-talk focus groups as a follow-up tool in qualitative migration research: the missing link?«, *Forum: Qualitative Social Research*, 7 (3), Art. 5 – May 2006, http://160.45.170.223:90/ojs_fqs/index.php/tqs/article/viewArticle/138/303.
- Galić, Branka (2002). »Moć i rod«, *Revija za sociologiju*, 33 (3-4): 225–238.
- Hartmann, Susan M. (1998). »Feminism and women's movements«, u: Mary Margaret Fonow (ur.). *Reading women's lives: an introduction to women's studies*. Needham Heights: Simon & Schuster Custom Publishing, str. 41–45.
- Hochschild, Arlie Russell (1997). *The second shift*. New York: Avon Books Inc.
- HZJZ (2007). *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2006. godinu*. http://www.hzjz.hr/publikacije/hzs_ljetopis/Ljetopis_Yearbook_HR_2006.pdf (15. 2. 2009.).
- Kimmel, Michael S. (1993). »Foreword«, u: »What do fathers provide? Reconsidering the economic and nurturant dimensions of men as parents«, u: Jane C.

- Hood (ur.). *Men, work and family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, str. vii–viii.
- Lewis, Jane (2002). »Gender and welfare state change«, *European Societies*, 4 (4): 331–357.
- Mather Saul, Jennifer (2003). *Feminism – issues & arguments*. Oxford: Oxford University Press.
- Nicholson, Linda J. (1999). »Uvod«, u: Linda J. Nicholson (ur.). *Feminizam/post-modernizam*. Zagreb: Ženski studiji, str. 7–19.
- Parekh, Bhikhu (2006). *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*. Palgrave MacMillan.
- Putnam Tong, Rosemarie (2001). *Feminist thought: a more comprehensive introduction*. Westview Press.
- Scott, Jacqueline (2006). *Family and gender roles: how attitudes are changing*. www.genet.ac.uk/workpapers/GeNet2006p21.pdf (23. 11. 2008.).
- Siim, Birte (2008). *Multicultural challenges – new (gender) equality dilemmas – a nordic perspective*. www.stk.uio.no/til-nedlasting/BirteSiim.pdf (23. 11. 2008.).
- Stier, Haya i Tienda, Marta (1993). »Are men marginal to the family? Insights from Chicago's inner city«, u: Jane C. Hood (ur.). *Men, work and family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, str. 23–44.
- Stockard, Jean i Johnson, Miriam M. (1992). *Sex and gender in society*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Šikić-Mičanović, Lynette (1997). »Socialization and gender: the significance of socio-cultural context«, *Društvena istraživanja*, 6 (4-5): 577–595.
- UNDP (2007). *Kvaliteta života u Hrvatskoj: regionalne nejednakosti*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj.
- Vander Zanden, James W. (1990). *The social experience: an introduction to sociology*, 2nd ed. The Ohio State University.
- Willinger, Beth (1993). »Resistance and change: college men's attitudes toward family and work in the 1980s«, u: Jane C. Hood (ur.). *Men, work and family*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, str. 108–130.
- Yuval Davis, Nira (2004). *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Zajednički memorandum o socijalnom uključivanju* (2007). Zagreb: Europska komisija i Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi RH.
- Zrinščak, Siniša (2008a). »Što je religija i čemu religija: sociološki pristup«, *Bogoslovska smotra*, 78 (1): 25–37.
- Zrinščak, Siniša (2008b). »Obiteljska politika«, u: Vlado Puljiz i dr. *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, str. 279–336.
- Zrinščak, Siniša i Geiger, Marija (2008). »Lica obiteljske pluralizacije – ideali muškosti i ženskosti, podjela rada i rodna socijalizacija«, u: Ante Čovo i Dijana Mihalj (ur.). *Muško i žensko stvori ih – žene i muškarci u življenju i službi Božjeg poslanja*. Split: Franjevački institut za kulturu mira, str. 113–134.

Particular and Universal Women's Experiences – Gender Roles in the Bosniac and the Islamic Community in Sisak

Marija GEIGER

Institute of Social Sciences Ivo Pilar
marija.geiger@pilar.hr

Tamara PUHOVSKI

Zagreb
tamara.puhovski@zg.t-com.hr

Siniša ZRINŠČAK

Faculty of Law, University of Zagreb
sinisa.zrinscak@zg.t-com.hr

Starting with the fact that women are, socially speaking, a heterogeneous category, this paper re-affirms multi-vocality as the approach to women's experiences. The paper presents and analyses the results of a research project focusing on the Bosniac national minority associations (The Council of the Bosniac Minority and the Association of Bosniac Women) as well as on the Islamic Community in Sisak. The research draws from qualitative methodology, specifically, from focus groups. The starting hypothesis on the continuation of the traditional perception of gender concepts, gender roles and the way they are practiced has been confirmed. The interviewees legitimise their roles as women based on gender, culture and religion. The traditional gender roles are reflected in both the private (division of household labour, parenting) and the public sphere (minority community, labour market). Although the boundaries of the gender roles are perceived as solid and unchangeable, the tendency towards a more flexible and more egalitarian division of roles and responsibilities in the family is visible among the younger interviewees. In spite of the existence of specific experiences, it has been possible to identify more universal experiences that Bosniac/Muslim women share with the rest of the women in Croatia (unemployment, gender income gaps, mobbing...), thus not only emphasising the dialectic relationship between universal and particular women's experiences but also paving the way for further examination of gender-ethnicity-religion relationships.

Key words: gender roles, women's experience, minority community, family, social care, Bosniacs, Islam